

Ένα κοινωνικό μοντέλο για την Ευρώπη;*

Lord Anthony Giddens

Ομότιμος Καθηγητής και πρώην Διευθυντής του London School of Economics

Το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας της Ευρώπης συχνά θεωρείται ως το διαμάντι του στέμματος – ίσως το βασικό στοιχείο που προσδίδει στις ευρωπαϊκές κοινωνίες τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους. Τον Μάιο του 2003, δύο από τους πιο διακεκριμένους διανοούμενους της Ευρώπης, ο Jürgen Habermas και ο Jacques Derrida, συνέγραψαν μια ανοιχτή επιστολή με θέμα το μέλλον της ευρωπαϊκής ταυτότητας στον απόηχο του πολέμου στο Ιράκ. Τα «εχέγγυα κοινωνικής ασφάλειας» που παρέχει το κράτος κοινωνικής πρόνοιας, η «πίστη των Ευρωπαίων στην εκπολιτιστική δύναμη της πολιτείας» και στην ικανότητά της να «διορθώνει τις αποτυχίες της αγοράς», ηχούν αληθινά.¹ Πολλοί ακόμα παρατηρητές που αντιμετωπίζουν θετικά το σημερινό υλοποιημένο όραμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θα συμφωνούσαν. Το «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο» (European social model, ESM) είναι, ή έγινε στην πορεία, θεμελιώδες στοιχείο των όσων αντιπροσωπεύει η Ευρώπη.

Αν δώσει κανείς αναζήτηση στο Google τα αρχικά ESM, θα προκύψουν 11.200.000 αποτελέσματα! Αυτή η πληθώρα ίσως να

αντανακλά το γεγονός ότι το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο (ΕΚΜ), όπως πολλά άλλα πράγματα που σχετίζονται με την Ευρωπαϊκή Ένωση, είναι βασικά μια έννοια αμφιλεγόμενη. Αν και κομβικής σημασίας, η ιδέα του συνεχώς μας ξεφεύγει όταν προσπαθούμε να την προσδιορίσουμε με ακρίβεια. Επιπλέον, αν και υποτίθεται ότι είναι

“Αν και η έννοια της «κοινωνικής Ευρώπης» είναι παλαιότερη, ο όρος «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο» είναι σχετικά πρόσφατος”

κάτι χαρακτηριστικά ευρωπαϊκό, τελικά αποδεικνύεται ότι συναντάται και σε άλλα, μη ευρωπαϊκά κράτη.

Το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο, λένε κάποιοι, δεν είναι αποκλειστικά ευρωπαϊκό, δεν είναι καθαρά κοινωνικό και δεν αποτελεί μοντέλο.² Αν ταυτίσουμε το ΕΚΜ με την αποτελεσματική λειτουργία των φορέων κοινωνικής πρόνοιας και τον περιορισμό της ανισότητας, τότε κάποιες άλλες βιομηχανικές χώρες φαίνεται να είναι πιο «ευρω-

παϊκές» από ορισμένα κράτη της Ευρώπης. Για παράδειγμα, η Αυστραλία και ο Καναδάς ξεπερνούν σε αυτό τον τομέα την Πορτογαλία και την Ελλάδα, για να μην αναφέρουμε τα περισσότερα από τα νέα κράτη μέλη της διευρυμένης ΕΕ. Επίσης, το ΕΚΜ δεν είναι καθαρά κοινωνικό, καθώς, όπως κι αν το ορίζουμε, εξαρτάται άμεσα από την οικονομική ευημερία και την ανακατανομή του πλούτου. Τέλος, δεν πρόκειται για ένα και μόνο μοντέλο, καθώς υπάρχουν τεράστιες αποκλίσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών σε ό,τι αφορά τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας, τα επίπεδα της ανισότητας και ούτω καθεξής.

Για όλους αυτούς τους λόγους, υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί ορισμοί του ΕΚΜ, αν και όλοι έχουν κοινό παρανομαστή το κοινωνικό κράτος. Για παράδειγμα, ο Daniel Vaughan-Whitehead απαριθμεί τουλάχιστον 15 συστατικά στοιχεία του ΕΚΜ.³ Θα πρέπει λοιπόν μάλλον να καταλήξουμε ότι το ΕΚΜ δεν είναι μια μονοδιάστατη έννοια, αλλά ένας συνδυασμός από αξίες, επιτεύγματα και προσδοκίες, που ποικίλλουν σε μορφή και σε βαθμό υλοποίησης από το ένα ευρωπαϊκό κράτος στο άλλο. Η δική μου λίστα θα περιλάμβανε τα εξής:

- Ένα αναπτυγμένο και παρεμβατικό κράτος, με βάση το ύψος του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος (ΑΕΠ) που απορροφάται από τους φόρους.
- Δωρεάν και υποχρεωτική παιδεία μέχρι το πέρας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

- Ένα εύρωστο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας που να παρέχει αποτελεσματική κοινωνική προστασία σε σημαντικό βαθμό σε όλους τους πολίτες, αλλά ιδιαίτερα σε εκείνους που το έχουν περισσότερο ανάγκη.
- Περιορισμός ή περιστολή της οικονομικής ή άλλου είδους ανισότητας.

Βασικό ρόλο στη διατήρηση αυτών των δεσμών παίζουν οι «κοινωνικοί εταίροι», τα σωματεία και οι άλλοι φορείς που προωθούν τα δικαιώματα των εργαζομένων. Κάθε τάση πρέπει να συμπορεύεται με την επέκταση της οικονομικής ευημερίας σε όλους τους τομείς και με τη δημιουργία θέσεων εργασίας.

Πίσω από το ΕΚΜ υπάρχει ένα γενικό σύστημα αξιών: η ίση κατανομή του κινδύνου σε όλα τα κοινωνικά στρώματα· ο περιορισμός των ανισοτήτων που ενδέχεται να απειλήσουν την κοινωνική συνοχή· η προστασία των αδυνάτων μέσα από την ενεργή κοινωνική παρέμβαση· η προώθηση του διαλόγου (consultation) έναντι της αντιπαράθεσης (confrontation) στη βιομηχανία· και η παροχή ενός πλαισίου κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων για τους πολίτες σε όλες τις ομάδες του πληθυσμού.

Το παρελθόν και το μέλλον

Τόσο οι υποστηρικτές όσο και οι πολέμιοί του συμφωνούν ότι στην παρούσα φάση το

ΕΚΜ περνάει κρίση, ενώ κάποιοι μιλούν ήδη για πλήρη αποτυχία. Θα πρέπει ωστόσο, πριν ξεκινήσουμε οποιαδήποτε συζήτηση, να τοποθετήσουμε την κατάσταση μέσα στα συμφραζόμενά της. Υπάρχει μια τάση να θεωρούμε ως τη «Χρυσή Εποχή» του κοινωνικού κράτους τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 – μια περίοδο συνυφασμένη με ικανοποιητική οικονομική ανάπτυξη, χαμηλά ποσοστά ανεργίας, κοινωνική προστασία για όλους και πολύ μεγαλύτερη αίσθηση ασφάλειας για τους πολίτες, σε σύγκριση με σήμερα. Από αυτή την οπτική γωνία, το ΕΚΜ έχει δεχτεί «επίθεση» από εξωτερικές δυνάμεις –ειδικά εκείνες που συνδέονται με τον φιλελευθερισμό– και έχει σταδιακά αποδυναμωθεί ή μερικώς καταλυθεί.

Η πραγματικότητα είναι πιο πολύπλοκη. Για κράτη μέλη όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ελλάδα και οι χώρες που πιο πρόσφατα έκαναν την είσοδό τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αυτή η Χρυσή Εποχή δεν υπήρξε ποτέ, καθώς στην περίπτωση τους οι κοινωνικές παροχές ήταν ελάχιστες και ανεπαρκείς. Αλλά ακόμα και στα κράτη με αναπτυγμένα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας, δεν ήταν όλα ρόδινα στη Χρυσή Εποχή. Μιλάμε για μια περίοδο που κυριαρχούσαν η μαζική παραγωγή και οι γραφειοκρατικές ιεραρχίες, όπου οι διοικήσεις των επιχειρήσεων ήταν συχνά αυταρχικές και οι περισσότερες θέσεις εργασίας περιορίζονταν στη γραμμή παραγωγής. Εκείνη την

εποχή, πολύ λίγες γυναίκες μπορούσαν να εργαστούν αν το ήθελαν. Μόνο ένα μικρό ποσοστό των νέων έφτανε στην ανώτατη εκπαίδευση. Το εύρος των προσφερόμενων υπηρεσιών υγείας ήταν πολύ μικρότερο απ' ό,τι σήμερα. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία παροπλίζονταν νωρίς, εξαιτίας των άκαμπτων και αυστηρών ορίων συνταξιοδότησης. Το κράτος γενικά αντιμετώπιζε τους πολίτες ως παθητικούς δέκτες αποφάσεων και όχι ως ενεργά μέλη της κοινωνίας. Πολλές από τις αλλαγές που επήλθαν τα τελευταία 30 χρόνια στα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας έγιναν με σκοπό να διορθώσουν αυτές τις αδυναμίες, και γι' αυτό υπήρξαν προοδευτικές όσο και απαραίτητες.

Στο μεταξύ, βέβαια, ο κόσμος έχει αλλάξει ριζικά. Το ΕΚΜ και η ίδια η ΕΕ ήταν σε μεγάλο βαθμό προϊόντα ενός διπολικού κόσμου. Η «μικτή οικονομία» και οι θεωρίες του Κέινς για το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας απηχούσαν τη διάκριση ανάμεσα στον δυτικοευρωπαϊκό και αμερικάνικο φιλελευθερισμό της αγοράς από τη μία, και τον κρατικοκεντρικό σοβιετικό κομμουνισμό από την άλλη. Η πτώση του Τείχους του Βερολίνου –η ευρωπαϊκή 11η Σεπτεμβρίου⁴– άλλαξε τελείως τη φύση της ΕΕ, εγείροντας μέσα στους κόλπους της προβλήματα ταυτότητας, τα οποία ακόμη δεν έχουν βρει τη λύση τους – και τα οποία καθρεφτίζονται με χαρακτηριστικό τρόπο στην απόρριψη της πρότασης για

Ευρωπαϊκό Σύνταγμα από τους πολίτες στη Γαλλία και την Ολλανδία.

Η απομάκρυνση από τις θεωρίες του Κέινς στη Δύση και η κατάρρευση του σοβιετικού κομμουνισμού ήταν αποτέλεσμα περίπου των ίδιων τάσεων –εντατική παγκοσμιοποίηση, δημιουργία μιας παγκόσμιας κοινωνίας της πληροφορίας, συρρίκνωση της βαριάς βιομηχανίας (και μεταφορά της σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες)– σε συνδυασμό με την εμφάνιση νέων μορφών ατομικισμού και καταναλωτικής δύναμης. Οι αλλαγές αυτές δεν ήταν παροδικές· ο αντίκτυπός τους εξακολουθεί να είναι αισθητός και σήμερα.

Αν και η έννοια της «κοινωνικής Ευρώπης» είναι παλαιότερη, ο όρος «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο» είναι σχετικά πρόσφατος. Άρχισε να χρησιμοποιείται μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ακριβώς την εποχή που η οικονομία της ελεύθερης αγοράς άρχισε να κερδίζει έδαφος. Η έννοια του ΕΚΜ ήταν μέρος μιας προσπάθειας να επαναπροσδιοριστεί η διαφοροποίηση της «ευρωπαϊκής προσέγγισης» σε σχέση με αυτές τις νέες δομές.

Όσο καθοριστικές κι αν είναι οι τάσεις που αναφέραμε παραπάνω, είναι βασικό να κατανοήσουμε ότι τα προβλήματα που αντιμετωπίζει σήμερα το ΕΚΜ δεν προέρχονται μόνο από τις εξελίξεις σε οικουμενικό επίπεδο. Μερικές από τις ουσιαστικές δυσκολίες είναι καθαρά εσωτερικές, ή πάντως συνδέονται ελάχιστα με τους μετασχηματι-

σμούς στο παγκόσμιο σκηνικό. Αφορούν κυρίως δημογραφικές ανακατατάξεις, που έχουν να κάνουν πάνω απ' όλα με τη γήρανση του πληθυσμού, το ζήτημα της συνταξιοδότησης και την κατακόρυφη πτώση στα ποσοστά γεννήσεων· επίσης, αλλαγές στη δομή της οικογένειας, με πολύ περισσότερες μονογονεϊκές οικογένειες απ' ό,τι στο παρελθόν και περισσότερες γυναίκες και παιδιά να ζουν στο όριο της φτώχειας. Και τέλος, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, που οφείλονται εν μέρει στις μη αναμορφωμένες αγορές εργασίας.

Ορισμένοι σχολιαστές τείνουν να υποτιμούν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η Ευρώπη, ειδικά όταν συγκρίνουν την Ευρωπαϊκή Ένωση των 15 με τις Ηνωμένες Πολιτείες.⁵ Οι Ευρωπαίοι, λένε, έχουν επιλέξει αυτό τον τρόπο ζωής: έχουν δυσιάσει μέχρι ένα σημείο τις δυνατότητες ανάπτυξης, για να απολαμβάνουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο απ' ό,τι η πλειονότητα των Αμερικανών. Η παραγωγικότητα σε κάποιες χώρες της ΕΕ ανταγωνίζεται αυτή των ΗΠΑ. Ακριβώς επειδή η Ευρώπη έχει καλύτερα συστήματα πρόνοιας, υπάρχουν λιγότεροι φτωχοί εργαζόμενοι στα κράτη της ΕΕ απ' ό,τι στις ΗΠΑ. Αυτές οι απόψεις όμως δεν είναι και τόσο πειστικές, όπως φαίνεται από πρόσφατες δημοσιευμένες εργασίες.⁶ Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, ο ρυθμός ανάπτυξης στην ΕΕ των 15 μειώνεται αναλογικά χρόνο με τον χρόνο. Την ίδια περίοδο, το κατά κεφαλήν ακαθάριστο εθνικό

προϊόν (ΑΕΠ) δεν έχει ξεπεράσει το 70% του αντίστοιχου των ΗΠΑ. Οι ΗΠΑ όχι μόνο εμφανίζουν μεγαλύτερη ανάπτυξη, αλλά και μεγαλύτερη μακροοικονομική σταθερότητα το ίδιο χρονικό διάστημα. Περίπου το ένα τρίτο αυτής της διαφοράς με τις ΗΠΑ όσον αφορά το ΑΕΠ οφείλεται στη χαμηλότερη παραγωγικότητα του εργατικού δυναμικού, ένα τρίτο στις λιγότερες ώρες εργασίες και ένα τρίτο στο μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας. Ωστόσο, τίποτα από αυτά δεν είναι καθαρά θέμα επιλογής και όλα επηρεάζουν τη βιωσιμότητα του ΕΚΜ. Υπάρχουν 20 εκατομμύρια άνεργοι και 93 εκατομμύρια οικονομικά ανενεργοί πολίτες στην ΕΕ – ποσοστό πολύ υψηλότερο από αυτό των ΗΠΑ. Το ποσοστό απασχόλησης στις ηλικίες άνω των 55 είναι 40% στην ΕΕ, σε σχέση με το 60% των ΗΠΑ και το 62% της Ιαπωνίας.

Κάποιες από αυτές τις διαφορές όντως οφείλονται στην «πολυτέλεια του ελεύθερου χρόνου» των Ευρωπαίων και στην καλύτερη ισορροπία ανάμεσα σε προσωπική ζωή και απασχόληση σε σύγκριση με τις ΗΠΑ. Είναι όμως στην Ευρώπη και πολλοί εκείνοι –συμπεριλαμβανομένων πολλών νέων αλλά και ανθρώπων άνω των 55– που θέλουν να δουλέψουν και δεν μπορούν. Αυτό ισχύει εξίσου και για τους μετανάστες. Οι ΗΠΑ έχουν καταφέρει να απορροφήσουν πολύ καλύτερα τους οικονομικούς μετανάστες στην αγορά εργασίας απ' ό,τι οι χώρες της ΕΕ. Το 2002, το ποσοστό

ανεργίας των αλλοδαπών στην ΕΕ ήταν υπερδιπλάσιο από αυτό των ντόπιων. Στις ΗΠΑ τα ποσοστά αυτά είναι περίπου ίδια. Η διεύρυνση έφερε μαζί της μια σειρά από ζητήματα που πολύ απέχουν από την «πολυτέλεια του ελεύθερου χρόνου». Ο πληθυσμός της ΕΕ αυξήθηκε κατά 20% αλλά το ΑΕΠ μόλις κατά 5%. Τα προβλήματα από την έλλειψη ισότητας και συνοχής εντείνονται, τόσο στην ΕΕ ως σύνολο, όσο και στο εσωτερικό των κρατών μελών.

Υπάρχουν επομένως πολλοί καλοί λόγοι να οδηγηθεί κανείς στο συμπέρασμα ότι τα τελευταία χρόνια «η βιωσιμότητα του "Ευρωπαϊκού Μοντέλου" γίνεται όλο και πιο αμφίβολη».⁷ Η αύξηση των επιπέδων οικονομικής ανάπτυξης και η δημιουργία θέσεων εργασίας θα πρέπει να αποτελέσει πρωταρχικό μέλημα της ΕΕ, καθώς ο υπάρχων συνδυασμός χαμηλής ανάπτυξης και υψηλότερων δημοσίων δαπανών δεν μπορεί να συνεχιστεί.

Ευρωπαϊκές παραλλαγές

Κάποια κράτη της ΕΕ, ωστόσο, τα έχουν καταφέρει καλύτερα από ό,τι κάποια άλλα. Ειδικά οι σκανδιναβικές χώρες (συμπεριλαμβανομένων της Νορβηγίας και της Ισλανδίας που δεν ανήκουν στην ΕΕ), η Ολλανδία, η Αυστρία και η Μ. Βρετανία, έχουν αρκετά υψηλές επιδόσεις. Με εξαίρεση τη Μ. Βρετανία, πρόκειται για μικρά

κράτη, πράγμα που σημαίνει ότι οι μικρές χώρες προσαρμόζονται ευκολότερα στην αλλαγή απ' ό,τι οι μεγαλύτερες – αν και, για να είμαστε ακριβείς, ακόμα και στις παραπάνω περιπτώσεις η αλλαγή δεν έγινε χωρίς πιασχυρίσματα. Όπως κι αν έχει το πράγμα, όλες αυτές οι χώρες κατάφεραν να διατηρήσουν τον δεσμό της κοινωνικής πρόνοιας σε υψηλό επίπεδο. Οι σκανδιναβικές χώρες παρουσιάζουν ταυτόχρονα την πιο εξελιγμένη μορφή του ΕΚΜ και τα υψηλότερα ποσοστά εργασίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι χώρες που γνωρίζουν σήμερα μεγαλύτερη ευημερία είναι αυτές που έχουν υποστεί και τη μεγαλύτερη αναμόρφωση – σε ό,τι αφορά την πρόνοια, τις συντάξεις, την παιδεία, την αγορά εργασίας και τη χρήση των νέων τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας (ICT). Οι σκανδιναβικές χώρες είναι πολύ πιο μπροστά από τις ΗΠΑ σε ποιότητα ζωής, καθώς και σε θέματα οικολογικού εκσυγχρονισμού.

Πολύ διαφορετική εικόνα παρουσιάζουν τα κράτη της Κεντρικής Ευρώπης και της Μεσογείου. Η Γερμανία και η Ιταλία έχουν χαμηλά ποσοστά ανάπτυξης, σε συνδυασμό με αυξημένα επίπεδα ανεργίας και υποαπασχόλησης. Η Γαλλία παρουσιάζει καλύτερους ρυθμούς ανάπτυξης τα τελευταία χρόνια, αλλά έχει υψηλά ποσοστά ανεργίας, κυρίως ανάμεσα στους νέους, και μάλιστα παρατεταμένης ανεργίας. Σε αυτές τις χώρες, η εφαρμογή αυστηρών ρυθμίσεων στην αγορά εργασίας, σε συν-

δυασμό με τη μεγάλη επιρροή των σωματείων, δημιουργεί περιθωριοποίηση με βάση την εργασιακή κατάσταση του καθενός. Όσοι εργάζονται απολαμβάνουν υψηλό βιοτικό επίπεδο, αλλά όσοι βρίσκονται στο περιθώριο αντιμετωπίζουν σοβαρό πρόβλημα. Υπάρχουν μεγάλα ποσοστά μακροχρόνιας ανεργίας και πολλοί καταφεύγουν στις δευτερεύουσες αγορές εργασίας, που δεν υπακούν σε κανονισμούς και δεν υπόκεινται σε κανέναν έλεγχο.

Κάποιοι βρίσκουν δικαιολογίες για τη χαμηλή οικονομική απόδοση της Ευρώπης προβάλλοντας τη Γερμανία ως το βασικό «πρόβλημα» της ΕΕ. Αν εξαιρέσουμε τη Γερμανία από τις οικονομικές στατιστικές, η ΕΕ δεν βρίσκεται και τόσο πίσω από τις ΗΠΑ – ας μην ξεχνάμε ότι η Γερμανία είχε να παλέψει και με τις δυσκολίες της επανένωσης.⁸ Όντως η Γερμανία αντιμετωπίζει μερικά πολύ δύσκολα ζητήματα. Στα μέσα του 2005 το ποσοστό ανάπτυξής της ήταν σχεδόν στο μηδέν. Η ανεργία ξεπερνούσε το 11% (20% στην Ανατολική Γερμανία). Επειδή πρόκειται για μια τόσο μεγάλη χώρα, η γερμανική οικονομία είναι πολύ σημαντική για την υπόλοιπη Ευρώπη. Αλλά είναι λάθος να ισχυρίζεται κανείς ότι τα προβλήματα της Γερμανίας ευθύνονται αποκλειστικά για την ευρύτερη οικονομική κρίση στην Ευρώπη. Πέρα από τη Γερμανία, η Γαλλία, η Ιταλία και μέχρι ένα σημείο η Ισπανία και η Ελλάδα (και τώρα κάποια από τα νέα κράτη μέλη) είναι επίσης χώρες απ' όπου πηγά-

ζουν τα προβλήματα της ανεργίας και της χαμηλής ανάπτυξης για την Ευρώπη.

Ο Karl Aiginger έχει κάνει μια συστηματική σύγκριση, για την περίοδο από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα, ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη με την καλύτερη οικονομική επίδοση –Δανία, Φινλανδία και Σουηδία– και στους τρεις «τεμπέληδες» της Ευρώπης, τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία.⁹ Επίσης συγκρίνει τα κράτη και στις δύο κατηγορίες με τις ΗΠΑ. Οι κοινωνικές παροχές στις τρεις χώρες με την καλύτερη επίδοση είναι πολύ περισσότερες απ' ό,τι στη Γαλλία, τη Γερμανία ή την Ιταλία, και εκτεταμένες σε πολύ περισσότερους τομείς απ' ό,τι στις ΗΠΑ. Κι όμως, η Δανία, η Φινλανδία και η Σουηδία παραμένουν εξίσου ανταγωνιστικές και δυναμικές με τις ΗΠΑ. Η αύξηση του ΑΕΠ τους για την περίοδο που συζητάμε ήταν σχεδόν η ίδια με της Αμερικής. Το μέσο ποσοστό απασχόλησης (πάνω από 70%) είναι μικρότερο από των ΗΠΑ αλλά πολύ υψηλότερο από των άλλων ευρωπαϊκών χωρών (61,9%). Τέλος, το δημόσιο χρέος είναι αρκετά χαμηλότερο από της Αμερικής και από αυτό των τριών μεγαλύτερων ευρωπαϊκών χωρών.

Είναι παρατηρημένο ότι «δεν γίνεται σχεδόν καθόλου λόγος για το ΕΚΜ στα νέα κράτη μέλη της ΕΕ».¹⁰ Τα περισσότερα από αυτά προσπαθούν να αναμορφώσουν τα συστήματα πρόνοιας που έχουν κληρονομήσει από το κομμουνιστικό παρελθόν τους

και συναντούν πολλές δυσκολίες. Η ανεργία στη Σλοβακία, για παράδειγμα, αγγίζει το 17%. Το ποσοστό αυτών που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας έχει αυξηθεί δραματικά, και τα επίπεδα της παιδείας και της υγειονομικής περίθαλψης είναι χαμηλά. Στην Πολωνία, η ανεργία το 2003 βρισκόταν στο 17,9%, ενώ στις ηλικίες κάτω των 25 έφτανε μέχρι και το 39,5%. Όσο για την Ιρλανδία, είναι ένα από τα κράτη της ΕΕ με τα υψηλότερα επίπεδα ανισότητας. Κι όμως, το μέλλον του ΕΚΜ είναι στην πραγματικότητα ένα πολύ καίριο ζήτημα για τα νέα κράτη μέλη, καθώς θα κληθούν να προχωρήσουν σε ριζικές μεταρρυθμίσεις και να δημιουργήσουν νέα συστήματα πρόνοιας όσο θα αναπτύσσονται οικονομικά. Και είναι προς το συμφέρον αυτών των κρατών να διδαχθούν από τις καλύτερες πρακτικές, όσο είναι και για τα πιο ώριμα κράτη της ΕΕ.¹¹

Διαμάχες πολιτικής

Υπάρχει μεγάλη ασυμφωνία ανάμεσα στους ειδικούς πολιτικού σχεδιασμού σχετικά με το κατά πόσο, στα ευρωπαϊκά συστήματα πρόνοιας, υπάρχει εξάρτηση από το ίδιο το παρελθόν τους (path-dependency) που εμποδίζει την αμοιβαία μάθηση. Σύμφωνα με τον Gosta Esping-Andersen, είναι ευρέως αποδεκτό ότι υπάρχουν τρία ή τέσσερα βασικά μοντέλα «καπιταλισμού πρόνοιας/κοινωνικού καπιταλισμού» στην

Ευρώπη.¹² Αυτά είναι: το σκανδιναβικό μοντέλο, που βασίζεται στην υψηλή φορολογία και στις αυξημένες ευκαιρίες εργασίας μέσα στο ίδιο το κράτος πρόνοιας· το κεντροευρωπαϊκό μοντέλο (Γερμανία, Γαλλία), που βασίζεται κυρίως στις ασφαλιστικές εισφορές· και το αγγλοσαξονικό μοντέλο, που υποτίθεται ότι είναι ένα πιο «υπολειμματικό» είδος συστήματος πρόνοιας, με χαμηλότερη φορολογική βάση και περισσότερο στοχευμένες πολιτικές. Το τέταρτο μοντέλο, που προστέθηκε αργότερα στα τρία που περιέγραψε αρχικά ο Esping-Andersen, είναι το μεσογειακό (Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα), το οποίο επίσης έχει σχετικά χαμηλή φορολογική βάση και στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε παροχές από την οικογένεια.¹³

Ο Esping-Andersen έδωσε μεγάλη έμφαση στο «τρίλημμα της οικονομίας των υπηρεσιών» –που αρχικά διατυπώθηκε από τους Torben Iversen και Anne Wren¹⁴– περιορίζοντας τον βαθμό στον οποίο μια ενιαία πολιτική μπορεί να εφαρμοστεί σε αυτά τα διαφορετικά μοντέλα. Η γενική ιδέα είναι ότι είναι αδύνατον, σε μια σύγχρονη οικονομία των υπηρεσιών, να έχει κανείς ταυτόχρονα ισορροπημένο προϋπολογισμό, χαμηλά επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας και υψηλά ποσοστά εργασίας. Δύο από αυτούς τους στόχους ίσως μπορούν να επιτευχθούν σε μια δεδομένη στιγμή από μια κυβέρνηση, αλλά όχι και οι τρεις μαζί. Τα παραπάνω συστήματα πρόνοιας

διαφοροποιούνται μεταξύ τους, εν μέρει επειδή οι αντίστοιχες κυβερνήσεις έχουν επιλέξει διαφορετικούς συνδυασμούς στόχων.

Στις σκανδιναβικές χώρες, για παράδειγμα, το σύστημα πρόνοιας λειτουργεί ως εργοδότης, δημιουργώντας όλο και περισσότερες θέσεις εργασίας στον δημόσιο τομέα που αφορούν την παροχή υπηρεσιών. Έτσι, η φορολογία είναι αναγκαστικά υψηλή, επιβαρύνοντας συνεχώς τα επίπεδα δανεισμού. Οι αγγλοσαξονικές χώρες, όπως η Μ. Βρετανία, έχουν δημιουργήσει πολλές θέσεις εργασίας στον ιδιωτικό τομέα και έχουν διατηρήσει δημοσιονομική πειθαρχία, αλλά χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα φτώχειας. Αντίθετα, στο μοντέλο της Κεντρικής Ευρώπης (Γαλλία, Γερμανία) υπάρχει ο στόχος για περιορισμό της ανισότητας και (τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα) για συγκράτηση του προϋπολογισμού. Ωστόσο, αυτές οι χώρες μαστίζονται από έλλειψη θέσεων εργασίας.

Όμως μέχρι ποιο σημείο επηρεάζει τελικά αυτή η εξάρτηση από το παρελθόν; Είναι το «τρίλημμα» υπαρκτό; Ο Hemerijck και οι συνεργάτες του έχουν υποστηρίξει με επιτυχία ότι τα εμπειρικά στοιχεία για όλα αυτά είναι «απροσδόκητα ανεπαρκή».¹⁵ Η πρόσφατη ιστορία της Σκανδιναβίας αποδεικνύει ότι είναι δυνατόν για μία χώρα να έχει οικονομική ευρωστία, χαμηλή εισοδηματική ανισότητα και υψηλά ποσοστά εργασίας. Αντίστοιχα, είναι επίσης δυνατόν μια χώρα

να εκπληρώνει μόνο έναν από τους τρεις στόχους. Για παράδειγμα, η Γερμανία αυτή τη στιγμή έχει υψηλά ποσοστά ανεργίας και τεράστιο δημόσιο χρέος. Επιπλέον, τα όρια ανάμεσα στα διάφορα «μοντέλα» δεν είναι και τόσο ευδιάκριτα. Για παράδειγμα, οι σκανδιναβικές χώρες διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους. Η Γαλλία και η Γερμανία δεν είναι και τόσο σαφές ότι ανήκουν στο ίδιο μοντέλο. Η Μ. Βρετανία υποτίθεται ότι είναι ένα «υπολειμματικό» κοινωνικό κράτος, αλλά τα επίπεδα φορολογίας είναι σήμερα τα ίδια με της Γερμανίας. Η Εθνική Υπηρεσία Υγείας της Βρετανίας έχει σήμερα το πιο «κοινωνικό» σύστημα υγειονομικής περίθαλψης στην Ευρώπη.¹⁶ Ο Hemerijck κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα κράτη που προσαρμόστηκαν καλύτερα στις νέες συνθήκες, έχουν δημιουργήσει «υβριδικά μοντέλα», που δανείζονται στοιχεία από άλλα συστήματα πρόνοιας. Πρόκειται για έναν ισχυρισμό τον οποίο βρίσκω πειστικό και, όπως θα υπαινιχθώ παρακάτω, είναι πολλά τα θετικά αποτελέσματα που μπορούν να προκύψουν από την αμοιβαία μάθηση.

Η Ατζέντα της Λισαβόνας και τα επακόλουθα

Σε αντίθεση με άλλα μεγάλα επιτεύγματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως η Ενιαία Αγορά, το ενιαίο νόμισμα και η διεύρυνση, το ΕΚΜ έχει διαμορφωθεί κατά ένα πολύ

μικρό μέρος από την ίδια την ΕΕ. Το κράτος πρόνοιας δημιουργήθηκε από μεμονωμένα έθνη και όχι από διεθνή συνεργασία. Κάποιες από τις χώρες μέλη με τους καλύτερα δεμελιωμένους δεσμούς πρόνοιας προσχώρησαν στην ΕΕ σχετικά αργά. Με δεδομένο τον έλεγχο που έχουν τα κράτη μέλη στην κοινωνική πολιτική, η πραγματική αλλαγή θα πρέπει να συντελεστεί στο εσωτερικό τους.

Δεν είναι λίγες οι εκθέσεις που προτείνουν τι πρέπει να γίνει για να ανακάμψουν οι λιγότερο αποδοτικές περιοχές της Ευρώπης και γενικά για να γίνουν τα κράτη της ΕΕ περισσότερο ανταγωνιστικά. Τις συναντάμε πολύ πριν από τη διακήρυξη της Ατζέντας της Λισαβόνας το 2000, και υπάρχει αρκετή ομοφωνία ανάμεσά τους ως προς τις πολιτικές που προτείνονται. Πολλοί θα συμφωνούσαν με τα έξι σημεία της έκδοσης του André Sapir: (1) πιο δυναμική Ενιαία Αγορά· (2) επένδυση στη γνώση· (3) βελτίωση της μακροοικονομικής πολιτικής της ΕΕ· (4) μεταρρυθμίσεις με στόχο τη σύγκλιση και την αναδόμηση· (5) αποτελεσματικότερη εφαρμογή των κοινοτικών κανονισμών· (6) μεταρρυθμίσεις στον προϋπολογισμό της ΕΕ, με μείωση των δαπανών για τη γεωργία και αξιοποίηση των πόρων σε άλλους τομείς.¹⁷

Η Ενιαία Αγορά έχει σίγουρα ωφελήσει την Ευρώπη. Εκτιμάται ότι το ΑΕΠ της ΕΕ το 2002 ήταν κατά 1,8% υψηλότερο απ' ό,τι θα ήταν χωρίς την πρόοδο που συντελέστη-

κε. Ωστόσο, η Ατζέντα της Λισαβόνας αποδείχθηκε πολύ πιο δύσκολο να εφαρμοστεί, και η φιλοδοξία να γίνει η Ευρώπη η πιο ανταγωνιστική οικονομία γνώσης στον κόσμο ως το 2010 φαίνεται πλέον ανεδαφική. Μέχρι τότε οι χώρες της ΕΕ υποτίθεται ότι πρέπει να φτάσουν ένα ποσοστό απασχόλησης της τάξης του 70%, αλλά προς το παρόν ο στόχος αυτός μοιάζει ανέφικτος. Υπάρχουν ακόμα κράτη όπου το ποσοστό απασχόλησης είναι κάτω από το 60% του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού – ανάμεσά τους το Βέλγιο (59,6%), η Ελλάδα (57,8%), η Ιταλία (56%), η Ουγγαρία (57%) και η Πολωνία (57,8%).¹⁸ Υπάρχουν σαφείς συγκρούσεις ανάμεσα στην Ενιαία Αγορά και στο ΕΚΜ, όπως πολλοί συγγραφείς έχουν επισημάνει – και οι οποίες εστιάζονται κυρίως στην Οδηγία των Υπηρεσιών, που σκοπό έχει να απελευθερώσει και να αυξήσει τον ανταγωνισμό στον τομέα των υπηρεσιών σε όλη την Ευρώπη. Η Οδηγία των Υπηρεσιών είναι το σημείο γύρω από το οποίο περιστρέφονται οι πιο έντονες αντιπαραθέσεις σχετικά με το μέλλον της Ευρώπης. Για τους υποστηρικτές της, είναι ουσιαστικό κομμάτι της προσπάθειας να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα ανεργίας και υποαπασχόλησης στην ΕΕ. Η Οδηγία εκτιμάται ότι θα δημιουργήσει περίπου 600.000 νέες θέσεις εργασίας που θα σχετίζονται με το Διαδίκτυο, μόνο στην ΕΕ των 15. Ίσως μάλιστα ο αριθμός να είναι ακόμα μεγαλύτερος. Υπάρχει η αντίλη-

ψη ότι μόνο ένα μικρό ποσοστό υπηρεσιών μπορεί να προσφέρει κανείς «από απόσταση». Όμως, όπως δείχνει η αυξανόμενη ανάθεση εργασιών από επιχειρήσεις (outsourcing) σε εξωτερικούς συνεργάτες στην Ασία, χάρη στις νέες τεχνολογίες, αυτή η αντίληψη δεν ισχύει πλέον τόσο απόλυτα. Παρόμοιες διαδικασίες ανάθεσης εργασίας μπορούν να ξεκινήσουν και μεταξύ χωρών της ΕΕ – πιθανότατα με δετικά αποτελέσματα για τον ανταγωνισμό και για τη δημιουργία θέσεων εργασίας γενικότερα.

Σύμφωνα με όσους αντιτίθενται ανοιχτά ή απλώς εκφράζουν την ανησυχία τους, η Οδηγία των Υπηρεσιών μπορεί να έχει επιζήμιες συνέπειες. Η Κομισιόν επιμένει ότι οι βασικές δημόσιες υπηρεσίες θα προστατευθούν, όμως, για τους επικριτές της, οι εγγυήσεις που προσφέρονται είναι ανεπαρκείς. Οι ίδιες επικριτικές φωνές υποστηρίζουν ότι η Οδηγία είναι ενδεικτική του προσανατολισμού προς μια Ευρώπη βασισμένη στην αγορά και όχι προς μια κοινωνική Ευρώπη. Γιατί δέτει ως πρώτη προτεραιότητα την απελευθέρωση της αγοράς και τον ανταγωνισμό. Τι απέγιναν οι κατεξοχήν ευρωπαϊκές αξίες της ισότητας και της συνοχής; Μήπως η Οδηγία θα προκαλέσει απλώς μεγαλύτερη ανισότητα και οικονομική ανασφάλεια;

Μέσα σε αυτά τα συμπραζόμενα, η συζήτηση για το ΕΚΜ αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Γιατί μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι, πα-

ρόλο που η Ατζέντα της Λισαβόνας, η έκδοση Sapir, η έκδοση Kok και άλλες παρόμοιες ανακοινώσεις μιλάνε για ΕΚΜ, κοινωνικό αποκλεισμό και ούτω καθεξής, έχουν τελικά πολύ λίγα να πουν επί της ουσίας του θέματος. Δεν προωθούν κάποιον συστηματικό διάλογο για το πώς οι καινοτομίες που προτείνουν μπορούν να συμφιλιωθούν με την κοινωνική δικαιοσύνη. Θα μπορούσε επίσης να πει κανείς ότι η έλλειψη αυτής ακριβώς της διάστασης είναι ένας από τους βασικούς λόγους που οι προτάσεις αυτές είναι τόσο δύσκολο να υλοποιηθούν.¹⁹

Πολύτιμα μαθήματα

Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις δυσκολίες, ας δούμε τι έχει να μας διδάξει η πείρα των προηγούμενων ετών σχετικά με τον συνδυασμό ανταγωνιστικότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης στην Ευρώπη. Θα πρέπει βέβαια να είμαστε επιφυλακτικοί με τις επιτυχημένες εφαρμογές του σήμερα –αύριο μπορεί να αποτύχουν–, αλλά προς το παρόν αυτές αποτελούν τον μόνο δρόμο για να οδηγηθούμε σε οποιαδήποτε συμπεράσματα. Ακολουθεί μια επιγραμματική παρουσίαση των βασικών θεμάτων συζήτησης – το καθένα μπορεί να αναπτυχθεί πολύ πιο λεπτομερώς. Και πολύ συχνά, θα πρέπει να θυμόμαστε, οι λεπτομέρειες κάνουν τη διαφορά.

Ανάπτυξη και απασχόληση

Είναι σωστό να βάλουμε ως πρώτο θέμα την ανάπτυξη και την απασχόληση. Ένα υψηλό ποσοστό απασχόλησης και ένας αξιοπρεπής βασικός μισθός είναι επιθυμητά για πολλούς λόγους. Όσο μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού εργάζεται, τόσο περισσότερο χρήμα υπάρχει –καλώς εχόντων των πραγμάτων– για να διατεθεί σε κοινωνική επένδυση και κοινωνική προστασία. Επιπλέον, η απασχόληση είναι και το καλύτερο μέσο για την καταπολέμηση της φτώχειας. Ο στόχος της Λισαβόνας για μέσο ποσοστό απασχόλησης στο 70% του εργατικού δυναμικού δεν είναι εκ προοιμίου ανεδαφικός. Αλλά όλα εξαρτώνται από την πρόθεση για μεταρρυθμίσεις στις χώρες όπου το ποσοστό απασχόλησης είναι πολύ χαμηλότερο από το επιθυμητό.

Πολλοί παράγοντες, φυσικά, συνηγορούν υπέρ της δημιουργίας περισσότερων θέσεων εργασίας μέσω διαδικτύου. Ωστόσο, δεν είναι τυχαίο ότι όλες οι χώρες της Ευρώπης που έχουν ποσοστό απασχόλησης πάνω από 70% διαθέτουν ενεργές πολιτικές για την αγορά εργασίας. Τέτοιου είδους πολιτικές παρέχουν εκπαίδευση για τους εργαζόμενους σε επαγγέλματα που εμφανίζονται ή που απειλούνται με ανεργία και παράλληλα προσπαθούν να τους διοχετεύσουν προς τους χώρους όπου υπάρχουν κενές θέσεις εργασίας. Αρχικά εφαρμόστηκαν στη Σουηδία, πριν από αρκετά χρόνια, αλλά έκτοτε έχουν διαδοθεί και σε

άλλες χώρες. Δεν είναι όμως παντού οι ίδιες. Οι πιο αποτελεσματικές συνδυάζουν την κοινωνική σύμπραξη με την οικουμενική πρόσβαση σε παροχές που επιτρέπουν την επανεκπαίδευση και επανατοποθέτηση – ευελιξία με ασφάλεια (flexicurity).

Συχνά χρησιμοποιείται το παράδειγμα της Δανίας, αν και κάποιοι εκφράζουν αμφιβολίες σχετικά με το κατά πόσο θα μπορούσε να εφαρμοστεί αλλού.²⁰ Ωστόσο, πολλοί είναι πλέον αυτοί, σε κοινωνίες με υψηλά ποσοστά ανεργίας, που εκφράζουν ενδιαφέρον για αυτές τις πολιτικές, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτικών ηγετών. Η Ατζέντα 2010 της Γερμανίας είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, αν και η εφαρμογή της έχει αποδειχθεί εξαιρετικά δύσκολη πολιτικά.

Φορολογία και ΑΕΠ

Οι φωνές από τον πολιτικό χώρο της δεξιάς υποστηρίζουν ότι μόνο οι οικονομίες με χαμηλή φορολογική επιβάρυνση μπορούν να ευνοηθούν σε έναν κόσμο με αυξανόμενη ανταγωνιστικότητα. Κι όμως, υπάρχουν αδιάσειστα στοιχεία που δείχνουν το αντίθετο. Δεν υπάρχει άμεση σύνδεση ανάμεσα στη φορολογία ως μέρος του ΑΕΠ και στην οικονομική ανάπτυξη ή στη δημιουργία θέσεων εργασίας. Υπάρχει πιθανότητα ένα ανώτατο όριο, όπως υποδεικνύει η περίπτωση της Σουηδίας, που για μια περίοδο είχε το υψηλότερο ποσοστό φορολογίας ανά-

μεσα στις βιομηχανικές χώρες, αλλά είδε αντίστοιχα το κατά κεφαλήν εισόδημά της να μειώνεται. Ωστόσο, πολύ πιο σημαντικές από το μέγεθος ενός κράτους είναι η αποτελεσματικότητα των κρατικών δεσμών και η φύση της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής που ακολουθεί.

Ευελιξία στην αγορά εργασίας

Η ευελιξία στην αγορά εργασίας είναι ένα σημαντικό κομμάτι του πολιτικού πλαισίου των επιτυχημένων κρατών. Ευελιξία δεν σημαίνει αναγκαστικά την αμερικανικού τύπου αβασάνιστη πρόσληψη και απόλυση εργαζομένων. Παρ' όλα αυτά, σε μια εποχή με ραγδαία τεχνολογική πρόοδο, η προσαρμοστικότητα και η ετοιμότητα για μετακίνηση και εξέλιξη στον εργασιακό χώρο αποκτά τεράστια σημασία. Μερικές φορές, όμως, αυτή η προσαρμοστικότητα χρειάζεται και μέσα στην ίδια τη δουλειά, εξαιτίας της τεχνολογικής εξέλιξης. Υπολογίζεται ότι, την περίοδο 1995-2005, στις οικονομίες της ΕΕ των 15 χρησιμοποιείται σε ποσοστό 80% τεχνολογία των τελευταίων δέκα ετών. Ωστόσο, το 80% του εργατικού δυναμικού έχει ολοκληρώσει την εκπαίδευσή του πριν από περισσότερο από δέκα χρόνια.

Η ευελιξία συνήθως θεωρείται ως έννοια αρνητική, ιδιαίτερα από ορισμένους κύκλους της αριστεράς. Γι' αυτούς ευελιξία σημαίνει ότι οι ανάγκες των εργαζομένων

δυσιάζονται στις απαιτήσεις του καπιταλιστικού ανταγωνισμού. Όμως η φύση του ελέγχου που ασκείται στην αγορά εργασίας είναι εξίσου σημαντική με την έκτασή του. Πολλά εργασιακά δικαιώματα μπορούν και πρέπει να διατηρηθούν. Αυτά είναι τα δικαιώματα εκπροσώπησης και προσφυγής στη δικαιοσύνη, η ύπαρξη μηχανισμών ελέγχου των συνθηκών εργασίας, οι νόμοι κατά των διακρίσεων και ούτω καθεξής. Η Ιρλανδία παρουσιάζει εντυπωσιακή ανάπτυξη ενώ ταυτόχρονα εφαρμόζει όλη τη σχετική εργασιακή νομοθεσία που προβλέπεται από την ΕΕ.²¹

Μάλιστα, πολλοί εργαζόμενοι προτιμούν την ευελιξία και τη δυνατότητα μερικής απασχόλησης προκειμένου να συνδυάσουν τη δουλειά με τις οικογενειακές υποχρεώσεις. Επίσης, η ευελιξία εναρμονίζεται σε μεγάλο βαθμό με γενικότερες τάσεις στον τρόπο ζωής των σύγχρονων κοινωνιών. Σήμερα οι περισσότεροι πολίτες είναι συνηθισμένοι σε μεγαλύτερο εύρος επιλογών απ' ό,τι οι προηγούμενες γενιές, συμπεριλαμβανομένης και της επιλογής του πότε, πού και σε ποιον τομέα θα εργαστούν.

Καλές και κακές δουλειές

Η περιβόητη οικονομία της γνώσης δεν είναι κενό γράμμα, μια επινόηση της Ατζέντας της Λισαβόνας που έχασε το νόημά της όταν κατέρρευσε η «φούσκα» της επιχειρηματικότητας του Διαδικτύου – αν και ένας πιο ακριβής όρος θα ήταν:

οικονομία της γνώσης και των υπηρεσιών. Κατά μέσο όρο, μόνο το 17% του εργατικού δυναμικού στις χώρες της ΕΕ των 15 εργάζεται σήμερα στη βιομηχανία, και το ποσοστό αυτό μειώνεται συνεχώς. Για να το πούμε διαφορετικά, πάνω από το 80% των ανθρώπων συντηρείται από δουλειές στον τομέα της γνώσης ή των υπηρεσιών.

Η πλήρης απασχόληση είναι εφικτή στην οικονομία της γνώσης – έχει επιτευχθεί σε μερικές από τις πιο αναπτυγμένες ευρωπαϊκές οικονομίες που αναφέραμε παραπάνω.²² Αλλά υπάρχει το αντίστοιχο τίμημα. Πάνω από τα δύο τρίτα των θέσεων που δημιουργούνται στην οικονομία της γνώσης απαιτούν εξειδίκευση. Είναι οι λεγόμενες «καλές δουλειές» – και όσο περνάει ο καιρός, όλο και αυξάνονται. Την περίοδο 1995-2004 στην ΕΕ των 15, το ποσοστό θέσεων εργασίας που απαιτούσαν εξειδικευμένα προσόντα αυξήθηκε από 20% σε 24%.

Οι ανειδίκευτες εργασίες –οι «κακές δουλειές»– έπεσαν από το 34% στο 25%. Κι όμως, πολλοί χρειάζεται ακόμα να τις κάνουν – πωλητές σε καταστήματα, ταμίες σε σούπερ μάρκετ, υπάλληλοι σε βενζινάδικα, σερβιτόροι. Ο βασικός μισθός δεν μπορεί να οριστεί τόσο ψηλά ώστε να μη συμπεριλαμβάνει τις κακές δουλειές, γιατί έτσι χάνουμε και τις καλές δουλειές. Το ζητούμενο είναι να διασφαλίσουμε ότι ο βασικός μισθός θα κυμαίνεται στα σωστά επίπεδα, ώστε να μην υπάρχουν φτωχοί εργαζόμενοι και ταυτόχρονα να φροντί-

σουμε όσο γίνεται, ώστε οι άνθρωποι να μην εγκλωβίζονται σε αυτές τις δουλειές.

Τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνιών

Η επένδυση στην παιδεία, η επέκταση των πανεπιστημίων, η διάδοση των ΤΠΕ είναι σημαντικοί παράγοντες για τον εκσυγχρονισμό του ΕΚΜ. Η Φινλανδία αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση κοινωνίας που είναι πολύ εξελιγμένη σε θέματα ΤΠΕ και παράλληλα διαθέτει ισχυρό σύστημα πρόνοιας. Όπως επισημαίνει ο Manuel Castells, η Φινλανδία αποδεικνύει ότι η άποψη πως μια οικονομία υψηλής τεχνολογίας πρέπει να έχει αναγκαστικά ως πρότυπο τη Σίλικον Βάλεϊ –σε ένα απελευθερωμένο περιβάλλον– είναι λανθασμένη.²³ Η Φινλανδία εμφανίζει μεγαλύτερο βαθμό διείσδυσης των τεχνολογιών πληροφορίας από ό,τι οι ΗΠΑ. Ο ρυθμός ανάπτυξης της μεταξύ 1996 και 2000 ήταν 5,1%. Επιπλέον, είναι μία από τις κορυφαίες βιομηχανικές χώρες σε μέτρα κοινωνικής δικαιοσύνης και έχει υψηλή φορολογική βάση. Η Φινλανδία, καταλήγει ο Castells, είναι ένα ελπιδοφόρο παράδειγμα προς μίμηση. Μόλις τρεις γενιές πριν, η Φινλανδία ήταν μια πολύ φτωχή, σχεδόν αποκλειστικά γεωργική χώρα.

Κοινωνική δικαιοσύνη

Συχνά λέγεται ότι «στις κοινωνίες μας αυξάνεται η ανισότητα», αλλά από πολλές απόψεις αυτό δεν ισχύει. Η θέση της γυναίκας, των ομοφυλόφιλων και των εμποδιζόμενων ατόμων, για παράδειγμα, έχει βελτιωθεί κατά πολύ τα τελευταία 30 χρόνια. Κατά την ίδια περίοδο, η εισοδηματική ανισότητα στις περισσότερες βιομηχανικές χώρες παρουσίασε αύξηση, αλλά πλέον υπάρχουν ενδείξεις ότι βαδίζουμε προς μια πιο ισορροπημένη κατάσταση. Κάποιες κοινωνίες κατάφεραν να διατηρήσουν έναν εντυπωσιακό βαθμό ισονομίας, με τις σκανδιναβικές χώρες να έχουν για άλλη μια φορά το προβάδισμα.

Μπορούμε και πρέπει να υπερασπιστούμε τις αξίες της ισότητας και της συμμετοχικότητας. Δεν χρειάζεται να γίνουμε όλοι Σκανδιναβοί για να το πετύχουμε αυτό, τουλάχιστον όχι στο θέμα της υψηλής φορολογίας. Η υπεροχή των σκανδιναβικών χωρών ως προς τα χαμηλά επίπεδα ανισότητας δεν οφείλεται τόσο στην ανακατανομή πλούτου μέσω φορολογίας και μεταβίβασης²⁴, όσο στην επένδυσή τους σε ανθρώπινο δυναμικό. Αν χρησιμοποιήσουμε την τετραμερή τυπολογία των κρατών πρόνοιας, θα δούμε ότι η κατανομή του κινδύνου φτώχειας σε κάθε κράτος αντιστοιχεί με ακρίβεια στο επίπεδο μόρφωσης των πολιτών. Στις σκανδιναβικές και κεντροευρωπαϊκές χώρες, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ηλικίας μεταξύ 25 και 64 ετών είναι απόφοιτοι του-

λάχιστον της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (75% και 67% αντίστοιχα). Στις αγγλοσαξονικές και μεσογειακές χώρες, το ποσοστό αυτό είναι μικρότερο (60% και 39% αντίστοιχα).

Πρέπει να επενδύσουμε σοβαρά στην προσχολική και πρωτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς τότε μπαίνουν τα θεμέλια για τις περισσότερες από τις ικανότητες που αναπτύσσουμε αργότερα. Η επένδυση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και στην παιδική μέριμνα είναι βασικό στοιχείο για τη μείωση του ποσοστού παιδικής φτώχειας.

Οικολογικός εκσυγχρονισμός

Τα οικολογικά ζητήματα οφείλουν να έρδουν στο προσκήνιο πολύ περισσότερο απ' ό,τι στο παρελθόν. Ο καλύτερος τρόπος να επιτευχθεί αυτό, είναι μέσω του οικολογικού εκσυγχρονισμού, τον δρόμο για τον οποίο άνοιξε το Κόμμα των Πρασίνων στη Γερμανία τη δεκαετία του 1980. Η ιδέα αυτή διαμορφώθηκε ως συνειδητή αντίδραση στα συνθήματα υπέρ των «ορίων της ανάπτυξης», που διατυπώθηκαν από μια παλαιότερη γενιά οικολογικής σκέψης. Οικολογικός εκσυγχρονισμός σημαίνει να αναζητάμε, όπου είναι δυνατόν, περιβαλλοντικές λύσεις που να συμπορεύονται με την οικονομική ανάπτυξη. Αυτές μπορεί να περιλαμβάνουν νέες, οικολογικές τεχνολογίες, καθώς και διάφορα κίνητρα –φορολογικά ή αγοραστικά– για τους

καταναλωτές, τις εταιρείες ή άλλους φορείς, ώστε να υιοθετήσουν στάση πιο φιλική προς το περιβάλλον.

Ωστόσο, μια οικολογική πρακτική δεν μπορεί να είναι μόνο τεχνολογική ή οικονομική – πρέπει να είναι και πολιτική. Όπως και άλλες μεταρρυθμίσεις, έτσι και ο οικολογικός εκσυγχρονισμός προσκρούει στα συμφέροντα πολλών και διαφόρων ομάδων, ακόμα και ολόκληρων κρατών. Η δυσκολία να υπάρξει μια διεθνής συναίνεση στο πρωτόκολλο του Κιότο αποτελεί ένα τρανταχτό παράδειγμα.

Μετανάστευση

Η μετανάστευση έχει αναχθεί σε ένα από τα πιο ακανθώδη ζητήματα στην Ευρώπη, εξού και είναι εξαιρετικά πολύπλοκο να αναλυθεί λεπτομερώς σε αυτές τις σελίδες. Καθώς οι κοινωνίες γίνονται πολυπολιτισμικές, μήπως αναπόφευκτα χάνεται η αίσθηση της κοινωνικής συνοχής; Είναι η πλειοψηφία έτοιμη να στηρίξει πολιτικές που στοχεύουν στην ενίσχυση των νεοφερμένων και πολιτισμικά διαφορετικών; Συγκριτικές μελέτες τείνουν να δώσουν καταφατική απάντηση σε αυτό το ερώτημα, αρκεί να τηρούνται κάποιες προϋποθέσεις.²⁵ Για παράδειγμα, οι μετανάστες να καλύπτουν διάφορους βαθμούς εξειδίκευσης –να μην είναι σε συντριπτικό ποσοστό ανειδίκευτοι–, να μη δικαιούνται πλήρεις κοινωνικές παροχές αυτόματα αλλά στα-

διακά, και να γίνουν σημαντικά βήματα ώστε να εξασφαλιστεί ότι οι μετανάστες αποδέχονται και σέβονται τις γενικές πολιτισμικές νόρμες της χώρας που τους φιλοξενεί.

Βέβαια, ο όρος «μετανάστης» είναι πάρα πολύ ευρύς και καλύπτει ένα πλήθος διαφορετικών περιπτώσεων. Στη Μεγάλη Βρετανία, για παράδειγμα, ζουν μετανάστες από 150 διαφορετικές χώρες. Και μπορεί κανείς να εντοπίσει πολύ μεγάλες αποκλίσεις, ακόμα και μεταξύ αυτών που προέρχονται από την ίδια χώρα, ανάλογα με το κοινωνικο-οικονομικό τους υπόβαθρο, την εθνικότητα, την κουλτούρα και άλλους παράγοντες. Γι' αυτό στη Βρετανία οι μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς από το Πακιστάν ή το Μπαγκλαντές βγάζουν πολύ λιγότερα από τον ντόπιο πληθυσμό. Αντίθετα, οι Ινδοί κερδίζουν πολύ περισσότερα από τον μέσο ντόπιο λευκό.

Τρίτη ηλικία

Η τρίτη ηλικία θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ευκαιρία και όχι ως «πρόβλημα». Ξέρουμε τι πρέπει να γίνει – η δυσκολία στις περισσότερες χώρες έγκειται στο ότι κανείς δεν έχει την πολιτική πυγμή να πραγματοποιήσει τις απαιτούμενες αλλαγές. Πρέπει να επενδύσουμε στα παιδιά. Πρέπει να πείσουμε τους νέους να αποταμιεύουν περισσότερο. Η βασική αιτία για μια κοινωνία που γερνά δεν είναι ότι έχει αυξηθεί ο

μέσος όρος ζωής –αν και αυτό όντως συμβαίνει–, είναι το χαμηλό ποσοστό γεννήσεων. Το κράτος πρέπει να δώσει στους πολίτες κίνητρα για να κάνουν περισσότερα παιδιά, και παράλληλα να υιοθετήσει τα κατάλληλα κοινωνικά μέτρα.

Όποιες πρωτοβουλίες και αν λαμβάνονται ώστε να βοηθηθούν ή να αναγκαστούν οι πολίτες να κάνουν οικονομία, υπάρχει μόνο ένας βασικός τρόπος για να λυθεί το πρόβλημα των επαχδών υποχρεώσεων προς τα συνταξιοδοτικά ταμεία: Πρέπει να πείσουμε ή να δώσουμε κίνητρα στους μεγαλύτερους σε ηλικία να παραμείνουν εργαζόμενοι για περισσότερο διάστημα. Ένας τέτοιος στόχος σίγουρα δεν είναι μόνο αρνητικός. Πρέπει να καταπολεμήσουμε τις ηλικιακές διακρίσεις τόσο μέσα στον εργασιακό χώρο όσο και έξω από αυτόν. Η «τρίτη ηλικία», είτε μιλάμε για άτομα άνω των 55 είτε άνω των 65, σίγουρα δεν είναι πλέον συνώνυμη με την ανικανότητα, όπως ήταν κάποτε.

Δημόσιες υπηρεσίες

Η συνεχής αναμόρφωση του ίδιου του κράτους και των δημόσιων υπηρεσιών είναι εξίσου σημαντική για το μέλλον του ΕΚΜ όσο και όλοι οι παραπάνω παράγοντες. Όπου υπάρχει ένδειξη ότι χρειάζεται, η αποκέντρωση και η διαφοροποίηση είναι επιβεβλημένες. Είναι σαφές ότι πρέπει να επιτευχθεί μια ισορροπία ανάμεσα σε αυτές και

στην ένταξη. Οι σχέσεις των εθνικών κρατών μέσα στην ΕΕ, με τις αυξομειώσεις δυνάμεων ανάμεσά τους, είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα –αλλά μόνο ένα παράδειγμα– του αναπόφευκτου της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης σήμερα. Φυσικά, το ζήτημα της ιδιωτικοποίησης των κρατικών υπηρεσιών ή της εναπόθεσής τους στον έλεγχο μη κερδοσκοπικών φορέων, συνεχίζει να αποτελεί αφορμή για αντιπαραθέσεις. Οι δημόσιες υπηρεσίες θα πρέπει να ανταποκρίνονται εξίσου (από μία άποψη, ίσως και περισσότερο) στις ανάγκες εκείνων που υποτίθεται ότι εξυπηρετούν όσο και οι εμπορικοί οργανισμοί.

Κάποιοι έχουν στραφεί στις θεωρίες του Κέινς, αναζητώντας λύσεις τόσο για την αναμόρφωση του ΕΚΜ, όσο και για τη δημιουργία θέσεων εργασίας στην Ευρώπη. Ο François Hollande πρότεινε την ενδυνάμωση της οικονομικής διακυβέρνησης της Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης μίας πρότασης προς την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα να προσδέσει και τη δημιουργία θέσεων εργασίας στη μέριμνά της για τη σταθερότητα των τιμών.²⁶ Η φορολογία των επιχειρήσεων θα πρέπει να εξομοιωθεί σε όλη την Ευρώπη, και προγράμματα «μεγάλων έργων» σε τομείς όπως οι μεταφορές, οι επικοινωνίες και η ενέργεια θα πρέπει να ξεκινήσουν σε ευρωπαϊκό επίπεδο, χρηματοδοτούμενα μέσω δανεισμού.

Αλλά γιατί μια προσέγγιση που απέτυχε παντού σε εθνικό επίπεδο, να λειτουργήσει

ξαφνικά σε διεθνικό επίπεδο; Κάποια νέα έργα υποδομής για την Ευρώπη ίσως αξίζει να συζητηθούν, ειδικά στον τομέα των ΤΠΕ, αλλά όχι μόνο –ούτε καν πρωτίστως– ως μέσο για τη δημιουργία θέσεων εργασίας.

Αν και υπάρχουν πολλοί που υποστηρίζουν το αντίθετο, το μέλλον του ΕΚΜ δεν συνοψίζεται σε μια απλή επιλογή ανάμεσα σε μια Ευρώπη με τα πρότυπα του Κέινς και σε μια «αγγλοσαξονική» Ευρώπη της απελευθερωμένης αγοράς. Κάποιοι ισχυρίζονται ότι υπήρχε όντως ένα «εναλλακτικό σχέδιο» για την Ευρώπη σε περίπτωση απόρριψης του Ευρωσυντάγματος. Ήταν το «βρετανικό σχέδιο της φιλελευθεροποίησης και απελευθέρωσης της αγοράς» που υποστήριζε ο Τόνι Μπλερ.²⁷ Όμως αυτός ο ισχυρισμός δεν έχει νόημα ούτε από πολιτική ούτε από αναλυτική άποψη. Ο Μπλερ υπέγραψε τη Συνταγματική Συνθήκη όπως και όλοι οι Ευρωπαίοι πολιτικοί ηγέτες.

Πολύ περισσότερο, το μέλλον του ΕΚΜ δεν έγκειται στο να γίνει όλη η Ευρώπη «πιο αγγλοσαξονική» – σίγουρα όχι, αν αυτό σημαίνει να χρησιμοποιηθεί η Βρετανία ως μοντέλο για την υπόλοιπη Ευρώπη. Οι άλλες χώρες μπορούν να πάρουν μαθήματα από ό,τι έχει επιτύχει η Βρετανία – στο κάτω κάτω, το Ηνωμένο Βασίλειο έχει υψηλό ποσοστό απασχόλησης και είναι η μόνη χώρα της ΕΕ των 15 που τα τελευταία χρόνια έχει αυξήσει ενεργά την επένδυσή της στις δημόσιες υπηρεσίες και έχει μειώσει

αισθητά το ποσοστό φτώχειας στο εσωτερικό της. Παρ' όλα αυτά, το επίπεδο των δημόσιων υπηρεσιών στη Βρετανία υστερεί σε σχέση με τις καλύτερες πρακτικές της ηπειρωτικής Ευρώπης, ενώ τα επίπεδα της οικονομικής ανισότητας παραμένουν υψηλά, παρά την πρόοδο που έχει συντελεστεί.

Ένας οδηγός αναμόρφωσης

Μέχρι πρόσφατα, οι συζητήσεις γύρω από το ΕΚΜ δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από τη διάκριση ανάμεσα στα «τρία/τέσσερα μοντέλα του κοινωνικού καπιταλισμού». Όμως, παρά την ύπαρξη ουσιαστικών διαφορών, η ΕΕ και τα κράτη μέλη της θα πρέπει να επιδιώκουν και εδώ τη σύγκλιση όπως και σε άλλους τομείς. Οι περισσότερες από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει το ΕΚΜ δεν έχουν να κάνουν με κάποια χώρα συγκεκριμένα: είναι περισσότερο ζητήματα διάρθρωσης. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, οι λύσεις μπορούν συχνά και εξ ορισμού να εφαρμοστούν σε γενικευμένη μορφή.

Επαναλαμβάνω ότι ένα μελλοντικό ΕΚΜ δεν θα ήταν το βρετανικό μοντέλο. Δεν θα ήταν το γαλλικό μοντέλο. Δεν θα ήταν ούτε το σουηδικό, ούτε το δανικό. Αυτό που παραδέτω παρακάτω είναι μάλλον κάτι σαν ιδανικό μοντέλο – μια λίστα από προτάσεις που θα μπορούσαν να υιοθετηθούν με ποικίλους τρόπους από συγκεκριμένες υπό

αναμόρφωση χώρες. Ένας οδηγός για ένα αναθεωρημένο ΕΚΜ (ΑΕΚΜ) θα μπορούσε να περιλαμβάνει τα παρακάτω γενικά χαρακτηριστικά:²⁸

- Μετάβαση από την αρνητική στη *θετική πρόνοια*. Όταν ο William Beveridge ανέπτυξε το σχέδιό του για το μεταπολεμικό κοινωνικό κράτος, αντιλαμβανόταν –όπως και όλοι σχεδόν– το κράτος πρόνοιας ως διορθωτικό μηχανισμό. Στόχος του ήταν με τις καινοτομίες του να καταπολεμήσει τα «πέντε κακά»: την αμάθεια, την εξαθλίωση, την ανέχεια, την αδράνεια και την αρρώστια. Δεν πρέπει να τα ξεχνάμε αυτά, όμως σήμερα το ζητούμενο είναι να σκεφτόμαστε με θετικούς όρους. Με άλλα λόγια, σήμερα θα πρέπει να προωθούμε τη μόρφωση και τη μάθηση, την ευημερία, την επιλογή στον τρόπο ζωής, την ενεργή κοινωνική και οικονομική συμμετοχή, και την υγεία.
- Τέτοιου είδους στόχοι προϋποθέτουν κίνητρα αλλά και παροχές, υποχρεώσεις αλλά και δικαιώματα, καθώς για την υλοποίησή τους απαιτείται η ενεργή συναίνεση των πολιτών. Πρόνοια δεν σημαίνει μόνο περισσότερα δικαιώματα για τον πολίτη, όπως υποστήριξε ο T.H. Marshall στην κλασική του σχηματοποίηση, αλλά συνδυασμός δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.²⁹ Τα επιδόματα «παθητικής» ανεργίας εκλαμβάνονταν σχεδόν αποκλειστικά ως δικαίωμα – και γι' αυτό αποδείχθηκαν τόσο δυσλειτουργικά. Η εισαγωγή

γή ενεργών πολιτικών στην αγορά εργασίας καθιστά σαφές ότι ένας υγιής και αρτιμελής άνεργος που λαμβάνει οικονομική στήριξη από το κράτος, έχει υποχρέωση να ψάξει για δουλειά, και υπάρχουν οι αντίστοιχες κυρώσεις για να εξασφαλίσουν τη συμμόρφωσή του.

- Το παραδοσιακό σύστημα πρόνοιας είχε στόχο τη *μεταφορά του ρίσκου* από το άτομο στο κράτος ή στην κοινότητα. Η ασφάλεια οριζόταν ως η απουσία ή η μείωση του ρίσκου. Όμως το ρίσκο εμπεριέχει και πολλά θετικά στοιχεία. Οι άνθρωποι συχνά χρειάζεται να αναλαμβάνουν ρίσκα για να βελτιώσουν τη ζωή τους. Επιπλέον, σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον είναι σημαντικό για τα άτομα να μπορούν να προσαρμόζονται στην αλλαγή – και, αν γίνεται, να επωφελούνται από αυτήν. Αυτό είναι αλήθεια τόσο για τους εργαζόμενους όσο και για τους εργοδότες. Και όπως ισχύει για όσους βιώνουν ένα διαζύγιο ή μια άλλη κοινωνική μεταβατική διαδικασία, το ίδιο ισχύει και για τον κόσμο της οικονομίας. Η δημιουργική χρήση του ρίσκου, όμως, δεν σημαίνει την απουσία ασφάλειας – το αντίθετο, μάλιστα. Η γνώση ότι θα υπάρχει στήριξη αν κάτι δεν πάει καλά, μπορεί να λειτουργήσει προτρεπτικά ώστε να αναλάβουμε το ρίσκο ευδύς εξαρχής. Υποδέτω ότι αυτό είναι μια εφαρμογή της λογικής της «ευελιξίας με ασφάλεια» (flexicurity) σε ένα κράτος με

ενεργή πολιτική στην αγορά εργασίας.

- Ένα ΑΕΚΜ θα πρέπει να είναι, τουλάχιστον σε πολλά σημεία, *χρηματοδοτούμενο από εισφορές*. Οι υπηρεσίες που προσφέρονται δωρεάν από το κράτος σίγουρα σχεδιάστηκαν ως τέτοιες με τις καλύτερες προθέσεις. Αυτό όμως τις τοποθετεί σε πολύ προβληματική θέση. Από τη στιγμή που διαδέχονται ελάχιστους μηχανισμούς για να περιορίσουν τη ζήτηση, είναι επόμενο να συγκεντρώνουν υπερβολικά μεγάλο αριθμό ενδιαφερομένων, στον οποίο τελικά δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν. Αυτό οδηγεί αναπόφευκτα στην παράλληλη δημιουργία, δίπλα στις δωρεάν δημόσιες υπηρεσίες, και ιδιωτικών υπηρεσιών, τις οποίες επιλέγουν οι πιο ευκατάστατοι πολίτες. Οι εισφορές, ακόμα και οι σχετικά μικρές, μπορούν να βοηθήσουν στην αντιμετώπιση αυτού του ζητήματος, ενώ συγχρόνως μπορούν να προωθήσουν μια πιο υπεύδυνη στάση κατά τη χρήση των υπηρεσιών. Η αρχή της συνεισφοράς –δηλαδή της καταβολής εισφορών από τον άμεσο χρήστη μιας υπηρεσίας– ενδέχεται να παίξει αυξανόμενα κομβικό ρόλο στις δημόσιες υπηρεσίες, από τις συντάξεις και την υγειονομική περίθαλψη έως την ανώτατη εκπαίδευση.
- Ένα ΑΕΚΜ πρέπει να είναι *απαλλαγμένο από γραφειοκρατία*. Το προϋπάρχον σύστημα πρόνοιας βασιζόταν, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, στην αντιμετώπι-

ση των πολιτών ως παθητικών δεκτών. Ο κολεκτιβισμός ήταν κάποτε αποδεκτός με έναν τρόπο που δεν είναι και δεν πρέπει να είναι πλέον. Καταπολέμηση της γραφειοκρατίας σημαίνει αντίσταση στα ιδιωτικά συμφέροντα, προώθηση της αποκέντρωσης και ενδυνάμωση της τοπικής αυτοδιοίκησης (ενδιαφέροντα παραδείγματα αποτελούν οι μεταρρυθμίσεις στην υγειονομική περίθαλψη και την παιδεία που εφαρμόστηκαν στη Σουηδία και τη Δανία στις αρχές της δεκαετίας του 1990). Αυτές οι επιδιώξεις πρέπει να διαχωριστούν σαφώς από την ιδιωτικοποίηση, η οποία είναι κι αυτή ένα μέσο για την επίτευξη των παραπάνω στόχων. Η κοινωνική δικαιοσύνη, η υπευθυνότητα των πολιτών και η ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών δεν είναι πράγματα ασύμβατα μεταξύ τους αλλά, αντίθετα, αλληλένδετα.

Πιο αναλυτικά, από πλευράς συγκεκριμένων πολιτικών εφαρμογών, θα πρότεινα ένα σχέδιο 12 σημείων για ένα ΑΕΚΜ.

1. Ο κλιμακωτός φορολογικός συντελεστής παραμένει ως έχει, καθώς αποτελεί ένα μέσο για τον περιορισμό των ανισοτήτων. Σε όλα τα βιομηχανικά κράτη, το εισόδημα μετά τη φορολογία είναι πιο ίσα καταμετρημένο απ' ό,τι προ φόρου. Οι χώρες που τώρα εφαρμόζουν τον ενιαίο

φορολογικό συντελεστή, θα πρέπει να εξασφαλίσουν ότι θα έχει ένα κλιμακωτό αποτέλεσμα (με την αύξηση του αφορολόγητου για τις οικονομικά ασθενέστερες ομάδες). Αν είναι υψηλή, η φορολογία των επιχειρήσεων θα πρέπει να μειωθεί. Υπάρχει μια γενική μετακίνηση από τους άμεσους στους καταναλωτικούς (έμμεσους) φόρους – πάλι με κλιμακωτό χαρακτήρα, όσο αυτό είναι δυνατόν.

2. Η δημοσιονομική σύνεση είναι μια κατευθυντήρια αρχή για τη χρηματοδότηση ενός συστήματος κοινωνικής πρόνοιας, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις η ευελιξία είναι επίσης απαραίτητη. Η αρχή αυτή λειτουργεί μακροπρόθεσμα, καθώς καλύπτει, για παράδειγμα, τη δυνατότητα του κράτους να αντεπεξέλθει σε μελλοντικές συνταξιοδοτικές υποχρεώσεις. Η φορολογία σε σχέση με το ΑΕΠ είναι υψηλή με βάση τα διεθνή κριτήρια, αλλά αυτό που έχει σημασία δεν είναι τόσο το ύψος της φορολογίας, όσο ο γενικός συνδυασμός πολιτικών.

3. Υιοθετούνται ενεργές εργασιακές πολιτικές – πάντα με την απαραίτητη ισορροπία ανάμεσα σε κίνητρα και υποχρεώσεις – οι οποίες ισχύουν για τις μεγαλύτερες ηλικιακά ομάδες όπως και για όλους τους εργαζόμενους. Η ευελιξία εδώ συνδυάζεται με την κρατική παρέμβαση στον τομέα της κατάρτισης και της διά βίου εκπαίδευσης. Ιδιαίτερη έμφαση

- δίνεται σε μέτρα που θα οδηγήσουν πίσω στην αγορά εργασίας άτομα που έχουν αποκλειστεί ως ανάπηρα.
4. Η δημιουργία θέσεων εργασίας παίζει κεντρικό ρόλο στην προώθηση της ανάπτυξης και στην αντιμετώπιση της φτώχειας – ο καλύτερος τρόπος να ξεφύγει κανείς από τη φτώχεια είναι να διατηρήσει μια αξιοπρεπή δουλειά με μισθό πάνω από τον βασικό.
 5. Η μερική απασχόληση ενθαρρύνεται ενεργά, καθώς αποτελεί μέρος μιας ενεργής προσαρμογής στις μεταβατικές φάσεις της ζωής του ατόμου και στην εξισορρόπηση προσωπικού-εργασιακού χρόνου. Η μερική απασχόληση δεν αποτελεί στίγμα, αλλά εξασφαλίζει τις ίδιες παροχές και επιδόματα με την πλήρη απασχόληση, τηρουμένων των αναλογιών. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται ώστε να αποφευχθεί η περιθωριοποίηση της εργασίας των γυναικών.
 6. Η ισονομία είναι μια αρχή που διέπει όλες τις πολιτικές: ο ουσιαστικός σκοπός του ΑΕΚΜ είναι να συνδυάσει τον οικονομικό δυναμισμό με την κοινωνική δικαιοσύνη. Η προς τα πάνω εξισορρόπηση των εισοδημάτων είναι πολύ πιο σημαντική από την «τιμωρία των πλουσίων», καθώς οι «πλούσιοι» είναι μια πολύ μικρή κατηγορία, ενώ οι «φτωχοί» μια πολύ μεγαλύτερη. Η εξάλειψη της παιδικής φτώχειας αποτελεί βασική προτεραιότητα.
 7. Οι κοινωνίες με χαμηλά επίπεδα παιδικής φτώχειας είναι πιθανόν να διακρίνονται από μεγαλύτερη ισονομία, από πολλές πλευρές.
 7. Στοχευμένες στρατηγικές κατά της φτώχειας υιοθετούνται προς την αντιμετώπιση των νέων μορφών φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Αυτές μπορεί να περιλαμβάνουν την εφαρμογή αρνητικού φόρου εισοδήματος ή φορολογικών πιστώσεων. Οι φορολογικές πιστώσεις που υιοθετήθηκαν πρόσφατα από τη Γαλλία (*prime à l'emploi*), την Ολλανδία και το Βέλγιο μοιάζουν πολύ με αυτές που εφαρμόστηκαν νωρίτερα στις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία.
 8. Ειδική μέριμνα προβλέπεται για τους εργαζόμενους σε χαμηλόβαθμες θέσεις εργασίας, ώστε να εξασφαλιστεί όσο γίνεται η δυνατότητα εξέλιξής τους. Αυτό δεν σημαίνει μόνο κρατικώς χρηματοδοτούμενη κατάρτιση, αλλά και συνεργασία με τους εργοδότες για τον επανασχεδιασμό ορισμένων θέσεων. Η διά βίου μάθηση δεν αποτελεί κενό γράμμα αλλά πραγματικότητα, με δυνατότητα διαπίστευσης.
 9. Στοχευμένες πολιτικές αποσκοπούν επίσης στην καλύτερη ένταξη των εθνικών μειονοτήτων και των μεταναστών. Αυτές περιλαμβάνουν έναν συνδυασμό δικαιωμάτων και υποχρεώσεων για αυτές τις ομάδες. Στις υποχρεώσεις συγκαταλέγε-

ται η εκμάθηση της γλώσσας και η αποδοχή των γενικών αξιών της κοινωνίας στη χώρα υποδοχής.

10. Η σχέση μεταξύ παροχών και εισφορών είναι δομημένη έτσι ώστε να περιορίζεται η έλλειψη συμμετοχής από την πλευρά των περισσότερο εύπορων πολιτών.
11. Η πολιτεία ξοδεύει σχετικά λιγότερα από πριν για τους ηλικιωμένους και περισσότερα για τους νέους, με ιδιαίτερη έμφαση στην παιδική μέριμνα, την προσχολική και πρωτοσχολική αγωγή και τα κίνητρα για τεκνοποίηση.
12. Η επένδυση στην επιστήμη, την τεχνολογία και την ανώτατη εκπαίδευση θα έχει καθοριστική επίδραση τόσο στη βιομηχανική πολιτική όσο και στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Όλες οι πολιτικές θεωρούνται με βάση τον οικολογικό τους αντίκτυπο: τα κράτη δεσμεύονται από τις υποχρεώσεις που προβλέπει το Πρωτόκολλο του Κιότο. Τα κράτη μέλη προσπαθούν να προωθήσουν τους βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους οικολογικούς στόχους της Κομισιόν. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι προτάσεις του 2003, σύμφωνα με τις οποίες οι εταιρείες χημικών οφείλουν να αποδεικνύουν ότι τα προϊόντα τους είναι μη τοξικά πριν από τη διοχέτευσή τους στην αγορά· επίσης, μακροπρόθεσμα σχέδια, όπως η πρόταση για την ολοκληρωτική μετάβαση σε μια οικονομία υδρογόνου έως το 2050.

Ένα ΑΕΚΜ θα διαφέρει ριζικά από ένα «αμερικανικό μοντέλο».³⁰

- Οι δαπάνες μπορεί να περιοριστούν και οι εισφορές να αυξηθούν, όμως το σύστημα πρόνοιας συνεχίζει να προσφέρει στους πολίτες προστασία σε διάφορα μέτωπα, από άποψη κοινωνικού, οικονομικού και υγειονομικού κινδύνου. Τα επίπεδα φορολογίας είναι υψηλά με βάση διεθνή κριτήρια.
- Ο ενεργός ρόλος της κυβέρνησης και του κράτους παραμένει δεδομένος, αν και η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο αποτελεί προτεραιότητα πολύ περισσότερο απ' ό,τι στο παρελθόν. Το ΑΕΚΜ μπορεί να θεωρηθεί ότι αφορά ένα «κράτος κοινωνικής επένδυσης».
- Η πολιτική πρόνοιας είναι και πολιτική ισονομίας περισσότερο απ' ό,τι στις ΗΠΑ.
- Η σταθερότητα επιδιώκεται εξασφαλίζοντας ότι τα συστήματα πρόνοιας παραμένουν ελκυστικά για τις πιο εύρωστες οικονομικά ομάδες.
- Οι «κοινωνικοί εταίροι» παίζουν καθοριστικό ρόλο στον καθορισμό των μισθολογικών ορίων και άλλων εργασιακών συνθηκών.
- Οι περιβαλλοντικοί στόχοι καταλαμβάνουν κεντρική θέση στην ατζέντα.

Θεωρία και πράξη

Είναι εύκολο να υποστηρίξει κανείς την αναμόρφωση του ΕΚΜ. Το δύσκολο είναι να την εφαρμόσει. Όπως έχω ήδη αναφέρει, όλοι ξέρουμε σε μεγάλο βαθμό το τι πρέπει να γίνει. Το πρόβλημα είναι να το κάνουμε και στην πράξη. Μπορούμε να μάθουμε πολλά από τα επιτυχημένα παραδείγματα χωρών όπως η Σουηδία και η Δανία, όμως η αναμόρφωση θα πρέπει να είναι μια συνεχής διαδικασία που θα εξαπλωθεί σε όλα τα κράτη. Με την εξαίρεση της Μεγάλης Βρετανίας, οι χώρες που έχουν πετύχει ως τώρα θετικά αποτελέσματα είναι όλες μικρές. Είναι αλήθεια ότι οι μικρές χώρες μπορούν να προσαρμοστούν ευκολότερα σε μεταρρυθμίσεις, όμως το μικρό τους μέγεθος τις καθιστά και πιο ευάλωτες.

Οι ριζικές μεταρρυθμίσεις φαίνεται ότι συνήθως ακολουθούν μετά από περιόδους κρίσης – είναι πάντα επώδυνες και ίσως να έχουν βραχυπρόθεσμα ένα κοινωνικό και οικονομικό κόστος, με αντάλλαγμα τα μακροπρόθεσμα οφέλη. Οι σκανδιναβικές χώρες μπορεί να μας έδειξαν τον δρόμο, αλλά για να φτάσουν εδώ που είναι σήμερα, χρειάστηκε να περάσουν μια σειρά από σοβαρές οικονομικές κρίσεις στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η αναμόρφωση στη Μεγάλη Βρετανία ήρθε μετά από μια μακρά περίοδο κατά την οποία η χώρα ήταν ο «μεγάλος ασθενής» της Ευρώπης. Επικεφαλής των μεταρρυθμίσεων υπήρξαν

οι κυβερνήσεις της Μάργκαρετ Θάτσερ, που δεν ήταν ευνοϊκά διατεθειμένες απέναντι στις δημόσιες υπηρεσίες και θεωρούσαν το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας εξαιρετικά δυσλειτουργικό. Μεταρρυθμίσεις έγιναν στην αγορά εργασίας και η δύναμη των συνδικάτων περιορίστηκε. Αλλά τίποτα δεν έγινε για να μειωθούν οι οικονομικές ανισότητες, που ήταν το κύριο πρόβλημα της Βρετανίας στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και εξακολουθούν να είναι ορατές και σήμερα, παρά τις νέες πολιτικές που εισήγαγε το κόμμα των Εργατικών μετά την επιστροφή του στην εξουσία το 1997. Η αλλαγή στην Αυστρία και την Ολλανδία συντελέστηκε με περισσότερο συναινετικό τρόπο και χωρίς τη ζημιά που προκάλεσε ο δατσερισμός στις κοινωνικές δομές. Αλλά και εκεί ήρθε μετά από μια παρατεταμένη περίοδο σχετικής οικονομικής ύφεσης, που τελικά άγγιξε τα όρια της κρίσης.

Ένα δεμελιώδες ερώτημα για το άμεσο μέλλον είναι: «Έχουν συνειδητοποιήσει στη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία το μέγεθος της κρίσης που περνάνε, ώστε να καμφθεί η αντίσταση των κατοχυρωμένων συμφερόντων;» Μέχρι στιγμής καμία κυβέρνηση, ούτε της αριστεράς ούτε της δεξιάς, δεν έχει καταφέρει να εφαρμόσει ριζικές μεταρρυθμίσεις. Κατά συνέπεια, κάθε μια από αυτές τις χώρες έχει ένα σύστημα πρόνοιας που δεν είναι βιώσιμο, σε συνδυασμό με υψηλά ποσοστά ανεργίας και υποαπασχόλησης. Αλλά τα πράγματα έχουν φτάσει

πλέον στο απροχώρητο, και ίσως σύντομα οι χώρες αυτές να αποκτήσουν κυβερνήσεις πιο ρηξικέλευδες, που θα εργαστούν ουσιαστικά για την αναμόρφωση.

Τι μπορεί να επιτευχθεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο; Το ιστορικό των προσπαθειών της Κομισιόν να προωθήσει την αναμόρφωση σε τομείς όπου δεν έχει άμεση αρμοδιότητα, δεν είναι και πολύ ενθαρρυντικό. Η λεγόμενη ανοιχτή μέθοδος συντονισμού έχει φέρει μέχρι τώρα μέτρια αποτελέσματα. Οι βασικές αρχές της Στρατηγικής της Λισαβόνας εξακολουθούν να αποτελούν ζητούμενο σήμερα όσο και το 2000 που διατυπώθηκαν. Όμως αυτά που λαμβάνουν υπόψη τις επιταγές της είναι κυρίως τα κράτη που ήδη κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση. Μερικές από τις ισχυρότερες χώρες απλά την αγνοούν. Για παράδειγμα, η Ατζέντα 2010 της Γερμανίας αναφέρεται ελάχιστα στη Στρατηγική της Λισαβόνας. Επίσης, η Γερμανία και η Γαλλία έκαναν επίδειξη δύναμης απέναντι στην Κομισιόν όταν απήφησαν τους περιορισμούς που έδετο το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΣΣΑ).

Τι πρέπει να γίνει όταν είναι σαφές ότι η Στρατηγική της Λισαβόνας «δεν έχει εμπνεύσει ουσιαστικά βήματα ούτε προς την ολοκλήρωση της Ενιαίας Αγοράς ούτε προς μια αναμόρφωση της αγοράς εργασίας»;³¹ Κάποιοι υποστηρίζουν ότι προς το παρόν έμφαση πρέπει να δοθεί στην ολο-

κλήρωση της Ενιαίας Αγοράς, με την αιτιολογία ότι αυτή η διαδικασία μπορεί να αυξήσει την πίεση για εργασιακές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στις χώρες που το έχουν περισσότερο ανάγκη.³²

Όμως αυτή πρόταση βρίσκει εμπόδιο τις αντιπαράθεσεις που έχουν προκύψει γύρω από την Οδηγία Υπηρεσιών, η οποία είναι σημαντική τόσο για την Ατζέντα της Λισαβόνας όσο και για την ολοκλήρωση της Ενιαίας Αγοράς. Τον Μάρτιο του 2005 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο απέρριψε την Οδηγία Υπηρεσιών που πριν από έναν χρόνο είχε συντάξει η Κομισιόν. Ίσως ο μόνος τρόπος να βγούμε από το αδιέξοδο είναι να κινηθούμε μπροστά. Γι' αυτό και είναι εξαιρετικά σημαντικό να υπάρξει σε πανευρωπαϊκό επίπεδο διάλογος για το ΕΚΜ, ειδικά αν συμμετέχουν άμεσα οι ίδιοι οι πολιτικοί ηγέτες της Ευρώπης.

Συμπέρασμα: ο ιδανικός κόσμος;

(ζητώ συγγνώμη από τις χώρες που έμειναν έξω)

Για να κατακτήσει η Ευρώπη τον κόσμο, θα πρέπει να έχει:

- τα επίπεδα διείσδυσης των ICT της Φινλανδίας,
- τη βιομηχανική παραγωγικότητα της Γερμανίας,
- τα επίπεδα ισότητας της Σουηδίας,

- τα ποσοστά απασχόλησης της Δανίας,
- την οικονομική ανάπτυξη της Ιρλανδίας,
- το επίπεδο υγειονομικής περίθαλψης της Γαλλίας,
- το ΑΕΠ του Λουξεμβούργου,
- το επίπεδο παιδείας της Νορβηγίας (αν και δεν ανήκει στην ΕΕ),
- τον κοσμοπολιτισμό της Βρετανίας, και
- τον καιρό της Κύπρου.

Αρχικά αυτή η λίστα γράφτηκε με σατιρική διάθεση. Αλλά, με εξαίρεση το κλίμα της Κύπρου, μήπως τελικά θα έπρεπε όντως να βάλουμε τόσο ψηλά τον πήχη;

Σημειώσεις

Για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και τα σχόλιά τους, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους: David Held, Neil Kinnock, Shirley Williams και όλους τους συναδέλφους που εργάζονται στη μελέτη για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο.

1. Jürgen Habermas and Jacques Derrida, "February 15, or, what binds Europeans together", in Daniel Levy, Max Pensky and John Torpey, eds., *Old Europe, New Europe, Core Europe* (London: Verso, 2005).
2. Anna Diamantopoulou: "The European social model - myth or reality?", ομιλία στο Συνέδριο του Εργατικού Κόμματος, Μπόρνμουθ, 29 Σεπτεμβρίου 2003.
3. Daniel Vaughan-Whitehead, *EU Enlargement versus Social Europe?* (London: Elgar, 2003).
4. Thomas Friedman, *The World is Flat* (New York: Allen Lane, 2005).
5. Βλ., για παράδειγμα, Jeremy Rifkin, *The*

European Dream (New York: Tarcher Penguin, 2004).

6. Βλ. ειδικά André Sapir et al., *An Agenda for a Growing Europe* (Brussels: European Commission, July 2003).
7. Sapir, ό.π. σ. 97.
8. Mark Leonard, *Why Europe Will Run the 21st Century* (London: Fourth Estate, 2005), σσ. 71-3.
9. Karl Aiginger, "Towards a new European model of a reformed welfare state", United Nations Economic Survey of Europe, 2005, No. 1.
10. Birgita Schmognerova, "The European Social Model", European Economic and Social Committee, Brussels, 14 July 2005.
11. Miguel Glatzer and Dietrich Rueschemeyer, *Globalisation and the Future of the Welfare State* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2005).
12. Gosta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Cambridge: Polity, 1989).
13. Ο Maurizio Ferrera φαίνεται ότι ήταν ο πρώτος που επισήμανε την ύπαρξη του τέταρτου μοντέλου, στο "Le Trappole del Welfare. Bologna", *Il Mulino* (1998).
14. Torben Iversen and Anne Wren, "Equality, employment and budgetary restraint: the trilemma of the service economy", *World Politics*, 50 (1998).
15. Βλ. το άρθρο του Anton Hemerijck (Κεφάλαιο 6). (Υπό έκδοση βιβλίο «Κοινωνική Ευρώπη, Παγκόσμια Ευρώπη», Εκδόσεις Ελληνική Παιδεία - ΝΙΚΑΣ, Αθήνα: 2007).
16. Katinka Barysch, "Liberal versus social Europe", *Centre for European Reform Bulletin*, August/September 2005.

17. Sapir et al., *Agenda for a Growing Europe*.
18. Τα στοιχεία αναφέρονται στο 1993.
19. Το 2005, η Ατζέντα της Λισαβόνας συμπληρώθηκε από μια νέα, πενταετή Κοινωνική Ατζέντα. Βλ. European Commission, *Communication on the Social Agenda* (Brussels, 9 February 2005). Για έναν χρήσιμο ορισμό της κοινωνικής δικαιοσύνης στη σημερινή κοινωνία βλ. Wolfgang Merkel, "A reformed welfare state will tackle new inequalities", στο M. Browne and P. Dramond, eds., *Rethinking Social Democracy* (London: Policy Network, 2003).
20. Η Δανία προέβη σε ριζικές μεταρρυθμίσεις της κοινωνικής πολιτικής της στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Οι εργαζόμενοι μπορούν να απολυθούν χωρίς προειδοποίηση. Η αποζημίωση δεν είναι υψηλή, όμως τα επιδόματα ανεργίας είναι καλά και καταβάλλονται για περισσότερο από 4 χρόνια, με τους χαμηλόμισθους να λαμβάνουν έως και το 90% του τελευταίου μισθού τους. Η επανεκπαίδευση είναι υποχρεωτική από ένα σημείο και πέρα και παρέχεται από ένα εξαιρετικά αποκεντρωτικό σύστημα, με συμμετοχή των σωμάτων και διαφόρων κοινωνικών φορέων. Οι άνεργοι υποχρεούνται να δεχτούν τις προσφορές για δουλειά ή επανεκπαίδευση που τους προσφέρουν τοπικοί φορείς εργασίας.
21. James Wickham, *The end of the European Social Model Before it Began?* (Dublin: Irish Congress of Trade Unions, 2004).
22. Ωστόσο, υπάρχει πρόβλημα με τον αυξανόμενο αριθμό εκείνων που διεκδικούν επιδόματα αναπηρίας ή ασθένειας. Το 2004 στη Σουηδία, για παράδειγμα, το 6% του εργατικού δυναμικού είχε δηλώσει ασθένεια ή αναπηρία.
23. Manuel Castells and Pekka Himanen, *The Information Society and the Welfare State* (Oxford: Oxford University Press, 2002).
24. André Sapir: "Globalisation and the reform of European social models", background document for ECOFIN meeting, Manchester, 9 September 2005. Διαθέσιμο στο <www.bruegel.org>.
25. Nicola Rossi: "Managed diversity", στο Anthony Giddens, *The Progressive Manifesto* (Cambridge: Polity Press and Policy Network, 2003).
26. Francois Hollande, «Editorial: Comprendre pour dépasser le "Non"», *Revue Socialiste*, 20 (29 May 2005).
27. Βλ. Pierre Moscovici, "L'Europe dans la tourmente", *Revue Socialiste*, 20 (29 May 2005).
28. Μια διαφορετική σχηματοποίηση προτείνει ο Aiginger στο «Towards a New European Model». Έμαθα πολλά από τα οξυδερκή γραπτά του Aiginger σχετικά με το μέλλον της κοινωνικής πρόνοιας στην Ευρώπη.
29. T. H. Marshall, *Citizenship and Social Class* (Cambridge: Cambridge University Press, 1950).
30. Βλ. επίσης Aiginger, *Towards a New European Model*, σελ. 114.
31. Sapir, "Globalization and the reform of European social models", σ. 13.
32. Sapir, ό.π.

* Προδημοσίευση από το υπό έκδοση βιβλίο «Κοινωνική Ευρώπη, Παγκόσμια Ευρώπη», Εκδόσεις Ελληνική Παιδεία - ΝΙΚΑΣ, Αθήνα: 2007.

